

Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler

Zeynep DERNEK

Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Isparta

Özet: Tarım, Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar geçen süreçte, geleneksel üretimden teknolojik üretime geçerken ekonominin önemli bir parçası olarak da gelişmesini sürdürmektedir. Bugüne baktığımızda Türkiye, pek çok kısıtlamalar altında bile kendi kendine yeterli ülke yapısına ve potansiyeline sahip olma noktasına ulaşmıştır. Teknolojinin gelişmesi ile bitkisel üretim çeşitlenirken verim de artmış, örneğin buğdayda üretim artışı %1574, pamukta %2565, ayçiçeğinde %784, patatesten %8164'e kadar çıkmıştır (Anonim, 2004). Hayvansal üretim de benzer gelişme göstermekte olup, bu gün 42 milyon küçük baş ve 11 milyon büyük baş hayvan varlığı ile tarımsal gelirin ortalama %30'u hayvansal üretimden sağlanmaktadır. Bu arada karşılıklı etkileşimle tarıma dayalı sanayi kollarından gıda, deri, dokuma sanayi ve diğer makine, kimya vb sanayi de gelişmesini sürdürmüştür. Bu veriler, tarım sektöründe bugüne kadar çok hızlı bir değişime ve gelişime ulaşıldığını göstermektedir. Ancak AB ve diğer gelişmiş ülkeler tarımı ile karşılaştırıldığında gelişmelerin yeterli olmadığı açıktır. Öncelikle gerçek anlamda bir toprak reformu yapılamamış, toprak dağılımındaki dengesizlik sürmüş, düşük verimle çalışan küçük ve dağınık işletmelerle tarımsal yapıyı değiştirmek ve ileri teknolojiye geçmek mümkün olmamıştır. Devletin uyguladığı tarım politikaları ve destekleri yeterli olmamış, gelir dengesizliği giderilememiş, buna bağlı olarak büyüme de diğer sektörlerle göre daha yavaş seyretmiştir. Son 10 yıllık büyüme hızının ortalama %1.5-2 kadar olması bunu açıkça ortaya koymaktadır (Anonim, 2005). Özetle bugün gelinen noktada veriler, tarım sektörünün birim alan verimliliği ve kişi başına düşen gelir bakımından AB ülkelerinin çok gerisinde kaldığını ve dışa açılımda rekabet gücünün zayıf olduğunu göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Türkiye Tarımı, Tarımsal Gelişmeler

Agricultural Developments from the Establishment of Republic to Nowadays

Abstract: Agriculture both has become an important part of production and economy and has continued its development at the process from the establishment of republic to nowadays. Turkey has reached to the point of having the potential and structure of being a country which is sufficient for itself in spite of lots of restrictions. While crops production is becoming varied with the development of technology, yield has increased. For example production increase in wheat to %1574, in cotton to %2565, in sunflower to %784, in potatoes to %8164 has reached. Animal production has showed the same development. Now 42 million sheep and 11 million cattle animals presence and %30 of agriculture income has provided from animal production. At the same time among the industry branches which are based on agriculture with mutual interaction, food, leather, textile industry and other machine, chemistry etc. industries have continued its development. These data has shown that in the field of agriculture from the establishment of republic to nowadays have been reached a rapid change and development. But, when it is compared with the agriculture of EU and of other developed countries it will be shown that this development is not enough. Firstly with its real meaning earth reform cannot be done the imbalance at the earth distribution has continued. Secondly it hasn't been possible to change the agriculture structure and pass through developed technology with these small, untidy and working with lower yield business enterprises. The agriculture policies the government put into practice and supports haven't been enough and the last 10 years agricultural growing up speed has been approximately %1.5-2. At the point today's it is showed that, the productivity for each unit of fields of agriculture sector and the level of income for every person in Turkey which is being behind of EU countries and being the rivalry strength weak for abroad.

Key words: Turkish Agriculture, Agricultural Developments

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat Fermanı ile başlatılan yenileşme hareketi çerçevesinde diğer kesimlerde olduğu gibi tarımda da bazı yeni adımlar atarak üretimi artırmayı amaçlamıştır. Örneğin 1860'larda pamuk tarımı teşvik edilmiş, ancak artan üretimi yurt içinde değerlendirmek mümkün olmadığı için bunun yerine pamuk ihracatı öne çıkmıştır. Yine aynı yıllarda ipek ve tütün gibi ürünlerin üretimi de desteklenerek, iç ve dış ticarete önemli ürünler arasına alınmıştır. Bunlara ek olarak merinos yetiştiriciliği ve şeker pancarı gibi yeni ürünlerin üretimine geçerken tütün, üzüm, incir gibi ürünlerin üretimleri de katlanarak artmıştır. Bununla birlikte yerli üretim, kapitülasyonların getirdiği dışsattım serbestisi ile gümrüksüz giren ürünlere karşı rekabet edememiş ve ülke ihtiyacını karşılayamamıştır. Bu nedenle ülke her yıl buğday, pirinç, un gibi tarım ürünleri dış alımına önemli bir pay ayırmak durumunda kalmıştır (Anonim, 2004).

Diğer yandan yine bu dönemde tarımsal alt yapı da geri durumdadır. Köylülerin ve çiftçilerin çoğu üzerinde tarım yapacak toprağa sahip değildir. Böyle bir yapıda tarım topraklarının büyük bir bölümü devlete ait olup devlet adına işletildiğinden, üretim bu topraklar üzerinde yaşayan maraba - köylüler tarafından yapılmakta ve karşılığında da geçimleri için bir miktar ürün onlara bırakılmaktadır. Kendi toprağı olan çiftçiler de hayvan gücüne dayalı geleneksel tarım yöntemi ile üretim yapmakta, çok emeğe karşı düşük verimle üretim çalışmalarını sürdürmektedir. Yol, ulaşım ve haberleşme yokluğu da ürünü değerlendirmede ayrı bir zorluk yaratmaktadır. Çiftçilerden alınan aşar vergisi miktarı ve uygulama biçimi çiftçiyi canından bezdirici noktaya getirmiştir. Yıllarca süren savaşlar da tarımsal üretimi kısıtlamıştır. Bunlara ek olarak devletin de, dengeli bir toprak dağılımı, üretime bağlı adil bir vergi sistemi, sulama, tohum geliştirme, kredi desteği, ürün değerlendirme, ulaşım gibi olanakları

sağlayıcı bir politikası olmadığından tarım sektöründe gelişim gerçekleşmemiştir.

Görüldüğü gibi bu dönemde gerçek bir tarım politikası olmayınca, tarımsal üretimi artırmak adına alınan yüzeysel girişimler etkisiz kalmış ve istenen gelişme sağlanamamıştır. Sonuçta, kapalı ekonomi faaliyeti içinde kendi ihtiyacı için üretim yapan çiftçiler kentlerin ihtiyacını karşılayamazken, tarım ürünlerinde dış alım da zorunlu olmuştur. Oysa bu dönemde sanayileşmekte olan ülkelerde tarım ürünlerine olan talep artarken tarım işletmeleri de bu talebi karşılamak için yapı değiştirmiş, sanayinin ürettiği girdi ve teknolojiyi kullanarak entansif tarım yapan işletmelere dönüşmüştür. Ülkeler arası ticaret gelişirken, ekonomi politikası içinde tarım sektörü de önemli ölçüde desteklenmiştir. Ulaşım olanaklarının genişlemesi ile ürünlerin ve girdilerin taşınması kolaylaşmış, bu zincirleme etki ile üretim daha da artmıştır. Avrupa ülkelerinde bu gelişmeler olurken, Osmanlı Devleti sanayideki ve tarımdaki bu değişimleri yeterince izleyememiş, üretim geleneksel yapıda ve ilkel koşullarda devam etmiştir. Günümüzde gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerin tarımsal yapısına bakıldığında ne yazık ki ülkeler ve teknolojiler arasındaki bu gelişme farklılığının o zamandan bu güne benzer şekilde devam ettiği görülmektedir.

Tarımda Gelişme Süreci Cumhuriyet Dönemi Tarımı

Türkiye Cumhuriyeti kuruluş döneminde, her alanda olduğu gibi tarım alanında da Osmanlı Devletinden kalan çok geri ve ilkel bir üretim biçimini devralmıştır. Bu dönemdeki tarımın yapısı ile ilgili veriler tarımın içinde bulunduğu durumu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre, 13 milyon civarında olan nüfusun ancak %10 kadarı okuma yazma bilmekte, %90'ı kırsal alanda yaşamakta ve geçimini tarımdan sağlamaktadır. Tarım, tüm teknik donanımlardan yoksun, geleneksel

yöntemlere göre ve ilkel biçimde, toprak ağalığına dayalı bir sistemde yapılmaktadır.

Türkiye’de tarımın gelişmesi Cumhuriyetle birlikte başlamış, tarımın önemini bilen ve içinde bulunduğu çıkmazı gören Atatürk, daha Cumhuriyeti ilan etmeden 1923 yılında tarımla ilgili ilk beyannameyi yayınlamıştır. Buna göre, Aşar’ın ıslah edilmesini, tütün tarımı ve ticaretinin milli menfaatlere uygun düzenlenmesini, Ziraat Bankasının sermayesini artırarak çiftçileri daha uygun ve daha fazla kredi ile desteklemesini, tarım makinalarının ithalini, hayvan ıslahı ve sayısını artıran önlemlerin alınmasını istemektedir. Bu beyannamenin temel dayanağı, Atatürk’ün *‘Milli ekonominin temeli ziraattir. Kılıç ve saban, bu iki fatihten birincisi ikincisine mağlup oldu. Çiftçi ve çoban bu millet için temel unsurdur. Türkiye’nin asıl sahibi ve efendisi, gerçek üretici olan çiftçidir. Eğer milletimizin ekseriyeti azamisi çiftçi olmasaydı bugün dünya yüzünde bulunmayacaktık.’* gibi tarımın önemini vurgulayan derin görüş ve bilgilerinden kaynaklanmaktadır. Yine o günlerde Atatürk’ün önerisi ile toplanan İzmir İktisat Kongresinde tarımla ilgili konular da görüşülmüş, kongrede Atatürk’ün yayınladığı beyannameyi destekleyen kararlar alınmıştır. Bu kararlar arasında Reji idaresinin kaldırılması ve yabancıların elinde bulunan içki ve tütün tekelinin yerli halka verilmesi, Aşar vergisinin kaldırılması, bitkisel üretimin ve hayvancılığın geliştirilmesi önerileri başta gelmektedir.

Bu çerçevede kırsal alanın gelişmesi yönünde önemli kararlar alınıp uygulamaya konurken buna bağlı olarak tarım sektörü de hızlı bir değişim dönemine girmiştir.

- 1925 yılında tarımda “aşar vergisi kaldırılmış, toprakla ilgili özel mülkiyet hakkı benimsenmiş, vakıf arazileri de hazineye ve bazı zengin grupların eline geçmiştir.

- Bir grup topraksız çiftçiye ve göçmenlere 1923-1938 yılları arasında 3,7 milyon dekar arazi dağıtılmıştır.

- Devlet eliyle dağıtılan toprakların yanı sıra meralar da tarıma açılmış, mera arazilerinde 3.9 milyon dekar azalma meydana gelmiştir.

Bu önlemlere bağlı olarak tarım sektöründe hızlı gelişmeler olmuş, 1929 yılına gelindiğinde %27’lik bir büyüme sağlanmıştır.

Ancak 1929 dünya ekonomik krizi ile birlikte tarımsal ürünlerin ihraç fiyatlarının düşüşü çiftçi gelirini azaltmış, çiftçi üretim yapamaz noktaya gelmiştir. Bu nedenle devlet hem çiftçiyi korumak hem de sanayiye desteklemek üzere bazı önlemler almak gerektiğini duymuştur. Hammaddesini tarımdan sağlayan sanayi kollarına ağırlık verilmiştir. Örneğin iç pazarı geliştirmek, yerli malları korumak ve tüketimini artırmak için önlem almış, dış ticarete takas ve kontenjan uygulamasına gitmiş, tarım tekniğini geliştirici destekler uygulamıştır. Hayvan sahiplerinden alınan sayım vergisi düşürülmüş, Ziraat Bankasına olan çiftçi borçlarının nakit yerine aynı olarak ödenmesi kabul edilmiş, bazı borçlar tümü ile affedilirken bazılarında faiz indirimi ve taksitlendirme uygulanmıştır.

Ekonomide devletçilik politikası bu dönemde başlamış, 1932 yılından itibaren tahıl fiyatları desteklenmeye başlanmış, buğday koruma kanunu çıkarılmış ve bununla ilgili Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur. Bu gelişmelerden sonra 1933’e gelindiğinde tarımda üretim rakamları sevindirici düzeye gelmiştir.

Örneğin, tahıl üretiminde ekim alanı %9 genişlerken üretim %63 kadar artmış, aynı değerler sırasıyla baklagilde %17 ve %72, şeker pancarında %205 ve %2700, patatesten %39 ve %47 olmuştur. Tarımda gelişme %100 artmış, tarımın milli gelirdeki payı %42 olurken ihracattaki payı da %85’e çıkmıştır.

Bu yıllar, tarımda eğitimden uygulama çiftliklerine, yönetimden örgütlenmeye, teknik işletmelerden

fabrikalara, üretici desteğinden dış satıma kadar giden çok yönlü ve entegre bir anlayışla ele alınan hızlı bir yapılaşmanın, kurumlaşmanın olduğu yıllardır. Tarım Bakanlığı, sorumluluğunu üstlendiği tarım sektöründe yönetici, yönlendirici ve destekleyici görevlerine uygun olarak kurumlaşmayı tamamlamıştır. Merkezde yönetim ve yönlendirme birimlerini, taşrada uygulama ve destek politikalarını yürütecek birimlerini oluşturmuştur. Örneğin merkezdeki Ziraat İşler vb ilgili genel müdürlüklere bağlı olarak taşrada tohum ıslah istasyonları, meyvecilik, bağcılık, fidancılık istasyonlar; çay ve zeytin fidanlıkları kurulmuştur. Hayvancılık alanında da gelişmeler sağlanmış, hayvan ıslahı için istasyonlar, karantina birimleri ve laboratuvarları, araştırma enstitüleri açılmış, hastalık ve zararlılarla mücadele programları hazırlanmış ve yürütücü kuruluş olarak zirai mücadele istasyonları ve enstitüleri kurulmuştur. Buralardan sağlanan bilgi ve materyaller de ilçelere kadar kuruluşları tamamlanmış Tarım Müdürlükleri tarafından çiftçilere ulaştırılmıştır. Kurumlaşma eğitim alanında da sürmüş, tarım alanında yüksek öğrenime geçmek amacıyla Ankara'da ziraat, orman, veteriner, ziraat sanatları ve tabii bilimler fakültelerini içine alan ve üniversite düzeyinde Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulmuş, yurdun dört bir tarafında tarım potansiyeli olan illerde orta öğretim düzeyinde ziraat okulları açılmıştır. Tarım sektöründe kurumlaşma adına yapılan işler ve geline nokta, çiftçi örgütlenmesinin ilk ve önemli bir adımı olarak Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatifleri kurulmuş, bu örgütler Ziraat Bankasının sağladığı finansmanla ortaklarına çeşitli girdiler ve kredi desteği vermiş ürününü de satın alarak pazar olanaklarını genişletmiştir.

Tarımda bu gelişmeler olurken, sanayiye geliştirmek amacı ile de I.ci Sanayi Planı hazırlanmış ve 1934 yılında uygulamaya geçirilmiştir. Planın temel amacı tüketim malları üretimine ve ithal ikamesine dayanan ekonomik düzenin

gelişmesini sağlamaktır. Öncelikli olarak da, tarım kesiminden elde edilen hammadde ile mevcut gıda ve dokuma sanayi tesislerinin genişletilmesi, yenilerinin yapılmasına ağırlık verilmiş, yatırım ve ara malı üreten sanayilere önem verilmiş, tarımda makineleşmenin başlatılmasını sağlayacak önlemler alınmıştır. Bu arada toprak dağılımındaki adaletsizliği düzeltmek için 1935 yılında çalışmalar başlamış ancak Atatürk'ün ölümü ve II. Dünya savaşının başlaması ile girişimler sonuçsuz kalmıştır.

Uzun süren II. Dünya savaşı ve sonraki 1939-1949 yıllarında tarım da olumsuz etkilenmiş, tarımsal üretim düşmüş ve bazı ürünlerde kıtlık baş göstermiş, devlet gıda ihtiyacı karşılamak üzere bazı önlemler almış, ürün fiyatlarına narh koymuş, bu da karaborsayı yaratmıştır. Bu arada Merkez Bankası karşılıksız para basarak emisyon hacmini artırmış, fiyat enflasyonu Türkiye tarihinde ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. Devlet bu dönemde toprak reformunu yeniden gündeme almış, 1945 yılında 4753 sayılı "Çiftçiyi Topraklandırma Yasası" nı çıkarmış, uygulamanın ilk aşamasında sadece devlete ait arazilerin bir bölümü 432 bin aileye aile başına ortalama olarak 51,6 dekar toprak dağıtılmıştır. Yasa daha fazla uygulama ortamını bulamamış ama tam tersine siyaseti etkilemiştir. Toprak reformuna karşı çıkan bir grup milletvekili yasaya karşı çıkarak 1946 yılında Cumhuriyet Halk Partisinden ayrılmış ve Demokrat Partisini kurmuşlardır. Bu hareket aynı zamanda Türkiye'de çok partili sisteme ve demokrasiye geçişin başlangıcı olmuştur.

Demokrat Partinin iktidar olduğu 1950-1959 yılları ekonomide plansız dönem olarak tanımlanır. Bununla birlikte bu dönemin ilk 1950-1953 yılları arasında tarım sektörü hızlı bir gelişme göstermiştir. Gelişmede bu dönemde gelen Marshall yardımı itici güç olmuş, tarımdaki traktör sayısı artarken buna bağlı işlenen alanlar genişlemesi, tarımsal kredilerin artırılması, iklim koşullarının iyi gitmesi gibi olumlu durumlar üretimi artırmıştır. Yine bu

dönemde karayollarına bağlı ulaşım olanaklarının genişlemesi, Kore savaşı nedeni ile tarımsal ürün fiyatlarının yükselmesi gibi konjoktürel gelişmeler ve ürün destekleme fiyatlarının yüksek tutulması, tarımsal vergilerin düşürülmesi gibi tarım politikalarının izlenmesi tarıma yeni bir ivme kazandırmıştır. Sonuçta ekim alanı 14.5 milyon hektardan 18.8 milyon hektara çıkmış, tarımsal üretim 1 kat artmış, buğday ekim alanı %100 artarken, üretim miktarı %132, verim 95 kg'dan 110 kg'a çıkmış, arpa ekim alanı %63, üretim miktarı %124, verim 95 kg'dan 130 kg'a yükselmiştir. Tarımın milli gelirdeki payı %37.5'ye, kırsal alanda yaşayan nüfus, toplam nüfusun %68'e düşmüş, GSMH yıllık ortalama %11.3 oranında artarken Türkiye buğday ihraç eden ülkeler arasında dördüncü sırada yer almıştır. Ne yazık ki bu gelişme uzun sürmemiş, 1954 yılında yaşanan kuraklığın etkisi ile tarım gelirinde %10 azalma olurken milli gelir de %3 düşmüştür. Tarım ikinci planda kalırken, sanayi ve ulaşım sektörüne yatırım yapılmış, buna karşın artan iç ve dış borçlanma ve yüksek enflasyonu önlemek için devalüasyona gidilmiş, kredi hacmi dondurulmuş ve dış ticarete kota konarak borç ödemeleri zamana yayılmıştır.

Planlı Dönemde Tarımda Gelişmeler

Türkiye'de sürekli plan dönemi 1960 ihtilalinin getirdiği yeni düzenleme ile başlamış, bunun için kurulan DPT, 5'er yıllık kalkınma planları ve bunların yıllık uygulama programlarını hazırlamıştır. İlk 5 yıllık plan dönemi 1963-1967 yılları arası dönem olup. plana uygun yatırım programları ile bölgeler arası denge sağlanması ve verimliliği artırıcı entansif tarım için yatırımların yapılması hedeflenmiştir. Yine bu dönemde toprak reformu yeniden gündeme gelmiş, 1960 Anayasasında temel yasa olarak yer almıştır. Yasa, reform için toprakların kamulaştırılmasını ve topraksız çiftçilere dağıtımını, bu topraklar üzerinde verimli bir

üretim yapmak için çiftçinin donanım açısından desteklenmesini öngörmektedir. Anayasaya dayanarak, toprak reformu ile ilgili 8 yasa tasarısı hazırlanmış, ancak bu tasarılarından yalnızca 1'i TBMM gündemine gelmiş, o da yasalaşmamıştır. Türkiye bu dönemde Avrupa ortak pazarına girmek için ilk başvurusunu yapmıştır. Bu dönemden sonra gelen 1968-1978 yılları arasında sanayinin gelişmesine daha fazla önem verilmiş, bu yönde hazırlanan planlarda belirlenen hedeflere de kısmen ulaşılmıştır. Genel çerçevede ekonomide yapısal değişim hedeflenmiş, ancak dünya konjonktürünün de etkisi ile başarılı olunamamış, dış kaynaklara bağımlılık artmıştır. Tarım alanlarında marjinal sınırlarına ulaşılmış ve geleneksel ürünlerin üretiminde gelişme sağlanamamıştır. Bu döneme kadar toprak reformu yapılmamış ama reformdan da vazgeçilmemiş, toprak reformu yerine tarım reformu savunulmaya başlanmış ve 1973 yılında 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası çıkarılmıştır. Toprak ve Tarım Reformu Yasası ilk olarak Şanlı Urfa İlinde uygulanmaya başlanmış, ancak 1978 yılında Anayasa Mahkemesinin iptal kararı ile uygulama son bulmuştur. Dağıtılan toprakların büyük bir kısmı da eski sahiplerine geri geçmiştir. Bu dönem ekonomide büyük çöküntülerin yaşandığı bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Ekonomideki durgunluğun nedenleri arasında sosyal ve siyasal istikrarsızlık, petrol krizi ile döviz darboğazı ve Kıbrıs savaşı en önemli nedenlerden sayılmaktadır.

Yaşanan krizi aşmak için, 24 Ocak 1980 ekonomik kararları uygulamaya alınmış, buna bağlı olarak ortaya konan politik tercihlerle ekonomide serbest piyasa koşulları hakim kılınmış, bu politika 1980 ihtilalinin siyasal ortamından destek bularak uygulanmış, sonuçta ekonomik ve sosyal yapıya şiddetli bir değişim getirilmiştir. Bu değişimden tarım sektörü de payını almış, tarım ürünlerinin taban fiyatındaki artışların düşük tutulacağı, destekleme alım miktarlarının azaltılacağı, ödemelerin belli dönemlerde yapılacağı kararlaştırılmıştır.

Tarım ürünleri için “Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu” oluşturulmuş, fonun girdi sübvansiyonunda, ihracatı geliştirmede ve üreticiyi korumada gerekli finansman kaynağı sağlaması planlanmıştır. Toprak dağılımı ile ilgili yeni bir düzenleme yapılmış, GAP bölgesinde uygulanmak üzere 1984 yılında 3083 sayılı “Sulama Alanlarında Arazi Düzenlemesine Dair Tarım Reformu” yasası çıkarılmış ve yalnızca sulanan alanlarda uygulanabilmiştir. Yine bu dönemde ekonomide liberalleşme politikası daha etkin uygulanmış, serbest piyasa ekonomisine geçişi hızlandıran önlemler alınmış ve KİT’lerin özelleştirme süreci de bu dönemde başlamıştır. Tarımda hedeflenen büyüme hızına ulaşamazken tam tersine iklim koşullarının da kötü gitmesi ve özellikle 1989 yılında yaşanan kuraklık nedeniyle tarımda büyüme hızını %10.7’ye kadar düşmüştür. Bu değişimler altında ülke 1990 ve 1999 yıllarını da krizlerle geçirmiştir. Artan ekonomik sorunların çözümü için, 5 Nisan 1994 tarihinde Ekonomik Önlemler Uygulama Planı yürürlüğe konmuş, planda tarımla ilgili olarak, hububat, şeker pancarı ve tütün gibi stratejik ve sosyal açıdan önemli olan ürünlere destekleme alımlarının uygulanması, bundan böyle destekleme alımları için kamu finansmanı verilmemesi gibi önemli kararlar gündeme gelmiştir.

Beş yıllık kalkınma planlarının hazırlandığı ve 1960’larda başlayan bu 40 yıllık sürece her ne kadar planlı kalkınma dönemi deniyorsa da ilk iki dönem 5 yıllık kalkınma plan ve programlarına çoğunlukla uyulmuş, bundan sonraki planlar sosyal ve ekonomik yönden genel durumu gösteren raporlar kapsamında hazırlanmış, hükümetlerin kısa vadeli yıllık programları için bilgi kaynağı olmuştur. Çünkü Devlet liberal ekonomiye geçtiği 1980 yılından sonra serbest piyasa koşullarına geçmiş, özel teşebbüsün yaptığı yatırımlara teşvik vererek ekonomiye yön vermeye çalışmıştır. Her hükümet kendi parti planına uygun yürütme programları uygulamış, her

program diğerinden farklı bakış açısı ile hazırlanmış, geniş kapsamlı ele alınmadığı ve sürekli olmadığı için ancak kısmi iyileşmeler, inişli çıkışlı gelişmeler elde edilmiştir. Tarım sektörünü yönlendiren ve piyasa oluşumunda etkili olan Yem Fabrikaları, EBK, SEK, ZDK, Gübre Fabrikaları gibi kurumların daha ilk elde özelleştirilmesi de tarım sektörünü olumsuz etkilemiş, üretimin düşmesine neden olmuş, tarımda büyüme hızı ortalama %2’yi aşamamıştır. Sanayi ve tarım sektöründeki yoğun özelleştirme ile devlet ekonomiden çekilirken, özel sektör de yatırımlarını beklenen düzeye çıkaramamış, ekonomi de yeterince güçlenememiş ve işsizlik %10’lara kadar çıkmıştır. Bu nedenle de ülke, zaman zaman ağır kriz dönemlerine girmiş, gelişme çok yavaş ve dengesiz bir şekilde gerçekleşmiştir. Büyüme rakamları bu durumu açıkça göstermektedir. Bu değişimler yaşanırken DTÖ, 1994 yılında Uruguay görüşmesinde tarım ürünlerinde serbest ticaret kurallarını geçerli kılarken, yaptığı anlaşma nedeniyle Türkiye de bu kurallara uymak durumunda kalmıştır. Buna bağlı olarak ülkedeki politika değişimi ile tarım ürünlerinin yurtiçi desteklerinde AB’nin geliştirdiği Toplu Destek Ölçütünün kullanılması, ihracat sübvansiyonlarının azaltılması, ithalat sınırlamalarının kaldırılması gündeme gelmiştir.

Türkiye 1999 yılında yeniden çok ciddi bir ekonomik dar boğaza girmiş, kamu sektörünün borç stoku sürdürülemez noktaya gelmiş ve IMF ile niyet mektubu imzalamak zorunda kalmıştır. Niyet mektubunda tarımla ilgili maddeler arasında, mevcut destekleme politikaları yerine arazi miktarını temel alan Doğrudan Gelir Desteği Sistemine geçilmesi, tahıl, tütün ve şekerpancarı fiyatlarının dünya fiyatları ile uyumlu hale getirilmesi ve zaman içinde destekleme alımlarının kaldırılması, Tarım Satış Kooperatifleri işletmelerinin ve Şeker Fabrikalarının özelleştirilmesi, kredi sübvansiyonlarının aşamalı olarak kaldırılması, gübre ve diğer girdi sübvansiyonlarının 3 yıl içinde

tamamen kaldırılması gibi önlemler yer almaktadır.

Tarımda Geline Gelişme Düzeyi

Tarım sektörünün 1920'lerdeki düzeyinden bu günkü düzeyine çıkması bu süreçte hızlı bir değişim ve gelişimin sonucu olmuştur. Gelişmeyi görmek için birkaç alanda bazı verilere bakmak yeterli olacaktır.

- **Ekim alanı, üretim miktarı ve verimlilik açısından gelişim**

Gerek bitkisel gerekse hayvansal üretime bakıldığında gelişimin hızı kesin bir şekilde görülecektir. İstatistiksel veriler de o günden bu güne buğdayda ekim alanının % 200, üretimin %1547 arttığını, aynı değerlerin sırasıyla pamukta %314 , %2565, ayçiçeğinde %453 ve %784 olduğunu göstermektedir (Anonim, 2004). Doğaldır ki benzer artışlar yaklaşık değerlerle diğer tüm üretim kollarında da gerçekleşmiştir.

- **Teknoloji düzeyinde gelişim**

Genel anlamı ile üretim teknolojisinde de gelişme sağlanırken özellikle üretimde makine, gübre, ilaç ve gelişmiş tohum kullanımı artarken sulama , tesviye, drenaj olanakları genişlemiş, açık ve örtü altı yetiştirme tekniği yaygınlaşmıştır. O dönemde hayvan gücü ile tarım yapan Türk çiftçisi bu gün 1 milyonu aşkın traktör varlığı ile, makineli tarıma uygun olmayan sınırlı alanların dışında, toprak işlemeden hasada kadar tüm işleri makine ile yapacak düzeye gelmiş, ıslah edilmiş çeşitlerle daha fazla ürün elde etme olanağına kavuşurken, özellikle sebze ve meyvede dışardan ithal edilen tohumla yüksek verim ve ürün çeşitliliğine ulaşmıştır. İlk yıllarda kimyasal gübre ve ilacı değil kullanmak hiç görmeyen, bilmeyen çiftçi şimdi özellikle bazı yörelerde ve bazı üretim kollarında gereğinden fazla girdi kullanır düzeye gelmiştir. Yenileşmeye açık üreticilerin alternatif üretim alanlarına kayması ile

ülkemiz ürün çeşitliliğinde daha da zenginleşmiştir.

- **Ürün işleme ve değerlendirmede yaşanan değişim**

İlk dönemlerde doğrudan tüketilen tarım ürünleri geçen süreçte çeşitli şekilde işlenerek yağ ve şeker ürünleri, et ve et ürünleri, süt ve süt ürünlerine dönüştürülmüş böylece gıda sanayi de gelişmiştir. Bunun yanında hammaddesi tarıma dayalı tekstil, deri, sektörü de gelişmiştir. Bu şekilde genel anlamda tarım sanayiye hammadde sağlayarak sanayi sektörünü desteklerken, sanayinin tarım girdilerini üretmesi ile kendi de desteklenmiş ve gelişme olanağı bulmuştur.

- **Ekonomideki yeri**

Cumhuriyetin ilk döneminde (1923-1929) tarım sektörünün ekonomideki önemi, istihdamdaki payının %89, GSYİH'daki payının %44.5 ve büyüme hızının %27 olmasından anlaşılmaktadır. O dönemden günümüze tarım sektörünün itici gücü ile diğer sektörler de gelişmiş, sanayii sektörü ve hizmetler sektörünün ekonomideki payının büyümesi ile tarımın ekonomideki payı da düşmüştür. Sanayileşmesini sürdüren ülkemizde 2005 yılında ortalama büyüme hızı %4-5 civarında olurken, sektörlerin ekonomideki yerlerine bakıldığında tarımın payı %12 iken sanayinin payı %28, hizmet sektörünün payı da %60 düzeyine çıkmıştır (DPT, 2005).

- **Kırsal alanın sosyal yaşamı bakımından değişim**

Sosyal yaşamda köklü değişim 1926 yılında çıkarılan medeni yasa ile başlamış, yasada kadın erkek eşitliği sağlanmış, daha sonra kadına seçme-seçilme hakkı verilmiştir.

Günümüzde Tarım Sektörünün Durumu

Cumhuriyetin kuruluşundan bu güne diğer alanlarda olduğu gibi tarımda da hızlı bir gelişme sağlandığını yukarıda sıralanan alanlar ve sayısal veriler açıkça göstermektedir. Bununla birlikte gelişen ve henüz sanayisini tamamlamamış ülkemiz

için tarımda geline nokta yeterli görülemez. Özellikle bazı alanlarda elde edilen değişim beklenenin çok altında kalmıştır.

Tarımın Günümüzdeki Durumu

İçinde bulunduğumuz bu dönemde tarımın durumunu açıklayıcı şu saptamalar sıralanabilir;

- Tarıma o kadar önem veren Atatürk'ün emir ve isteklerine karşın gerçek anlamda bir Toprak Reformu yapılamamıştır. Bunun sonucu kırsal alanda toprak ağalığına dayanan geleneksel üretim biçimi sürdürülmüş, tarımda teknoloji kullanımı yaygınlaşmamış, tarımsal yapı ve üretimde bölgesel dengesizlik giderilememiş, **teknik gelişim** sağlanamamış, üretimde verim artışı düşük kalmış, tarımda gelişme hızı uzun yıllar ortalama %2'lerde seyretmiş, sonuçta kırsal alanda gelir dağılımındaki bozukluk sürmüştür.

- Toprak reformu zamanında yapılamayınca, özellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde aşiretlere ve şeyhlere bağlı feodal yapı kırılmamış, **sosyal gelişim** de gerçekleşmemiştir. Feodal yapının etkisinden çıkamayan kırsal alanda, geleneksel ve törelere bağlı yaşam tarzı sürdüğü için özellikle kadınların medeni kanunla kendilerine verilen demokratik haklarını kullanmaları sınırlı kalmaktadır. Bu durum o yörelerde sosyal sorunları daha derinleştirmekte ve çözümlerini de zorlaştırmaktadır.

- Tarımsal yapının teknik sorunları sürmekte, üretim %65'i 1-50 dekar büyüklükte olan cüce işletmelerle yapılırken, miras kanunu nedeniyle işletmelerde küçülme ve parçalanma hala devam etmektedir. Ek olarak tarımda yaşayan ve çalışan nüfus hem fazla, hem de eğitim düzeyi düşük olduğundan işgücü verimliliği düşük düzeydedir. Tarımsal yapının teknik yetersizliği ve nüfus özelliği nedeniyle gelir azlığı ve gizli işsizlik baskısı

ile kentlere yoğun göç yaşanmakta, bu yolla kırsal sorunlar kentlere taşınmaktadır.

- Tarım sektöründe, çiftçilerin, örgütlenme ve piyasaya açılma olanakları çok sınırlı kalmış, iç ve dış pazarda rekabet güçleri yeterince artırılmamıştır. Böyle bir ortamda ürettiği ürünü gerektiği gibi değerlendiremeyen çiftçiler de üretimden vazgeçme noktasına gelmişlerdir. Bu nedenle bir dönem kendi kendine yeterli olan ülkemiz yılda 2.5-3 milyar dolar değerinde tarım ürünleri ithal eden bir konuma düşmüştür. Son yıllarda pamuk ekim alanlarının daralması ve üretim azalması ile sanayinin hammadde talebini karşılamak üzere yılda 500 bin ton pamuk dış alımı gereği bu durumu iyi yansıtan bir örnek olarak gösterilebilir.

- Devlet, tarımsal geliri yükseltmek, üretici ve tüketiciyi korumak, fiyat dengesini sağlamak, toplumun gıda ve hammadde talebini karşılamak amacıyla uzun zamandan beri tarımı destekleme politikaları uygulamış ve bunun için tarıma kaynak aktarmıştır. Ancak geline noktaya bakıldığında beklenen amaçlara tam olarak ulaşıldığını ve tarıma aktarılan desteklerin doğru yerlere gittiğini söylemek zordur. Sonuçta tüm desteklere karşın üretim artışı hep sınırlı kalmış, düşük verimlilik ve yüksek maliyetli üretim, dış ülkelerin ucuz ürünleri ile yarışamaz duruma gelmiştir. Onun için de son yıllarda sanayinin hammaddesi olan tarım ürünleri ithalat artışı sürerken özellikle mısır, pamuk, ayçiçeği gibi ürünlerin dış alımı yıllık ortalama 500-800 bin tona kadar çıkmaktadır.

Tarımda Gelişmenin Yönü

Ülkemizde 1985'li yıllarlarda liberal ekonomiye geçilmiş, 1990'larda Küreselleşmenin getirdiği uluslararası ilişkiler nedeniyle tarımsal üretimde fiyat ve girdi desteklerden vazgeçilerek tarım sektörü serbest rekabete açılmıştır. Ekonomik kriz içine giren 2001 yılında DTÖ ve IMF ile yapılan anlaşmalar ve verilen niyet mektupları gereği tarım

ürünleri ticaretinde gümrük sınırlamaları kaldırılmış, özellikle 2003 yılından sonra giderek tarım ürünlerine verilen fiyat desteklerinden vazgeçilmiş, girdi subvansiyonları bırakılmış, üretim yerine ekim alanını dikkate alan Doğrudan Gelir Desteği getirilmiştir. Genel anlamı ile 1985 yılından beri izlenen serbest ekonomi politikası ve ona bağlı tarım politikası tarım sektörünü desteksiz bırakmış, sonunda dar bir alana sıkıştırıp dış rekabet karşısında güçsüz duruma düşürmüştür. Yine bu dönemde Türkiye'nin AB ile ilişkileri de

hızlanmış, adaylık sürecine kadar gelinmiş, Ekim 2005'de üyelik görüşmelerine başlama kararı alınmıştır. Görüşmelerin en önemli bölümünü de tarım kesiminin oluşturacağı belirtilmektedir. Çünkü AB'den çok farklı yapı ve özelliklere sahip Türk tarım sektörünün, AB ve OTP'ye uyumlu hale gelmesi ancak uzun bir hazırlık döneminden sonra gerçekleşebilir. Türkiye ile AB arasında tarımsal yapıdaki farklılıklardan bazıları Çizelge 1.'de görülmektedir.

Çizelge 1. Türkiye ile AB ülkeleri arasında bazı tarımsal yapı farkları

Tarım göstergeleri	Türkiye	AB
Tarımın GSYİH'daki payı	%12	%3-4
Tarımda çalışan nüfus	%33	%4-5
Bitkisel ve hayvansal üretim payı (ort.)	%70, %30	%45, %55
İşletme büyüklüğü (ort.hektar)	6	13
Tarımda verimlilik	Düşük	Yüksek
Tarımda istihdam başına destek	1 400 \$	16 000 \$
Tarımda üretici başına destek	2200 \$	18 000 \$*
Hektar başına düşen destek	196 \$	360 \$*
Kırsal alanda kişi başına gelir	1550 \$	15-20 000 \$
Çiftçilerin örgütlenme oranı	%30	%90

(Anonim, 2004)

Cumhuriyetin kuruluşundan bu güne kadar gelen tüm gelişmişliğe karşın şu anki tarım sektörünün, gelişmiş AB ülkelerinin tarımı ile karşılaştırıldığında çok yoğun farklılıklar olduğu Çizelge1.'deki verilerden anlaşılmaktadır. Buna göre, bol ama eğitimsiz işgücü varlığı, geri teknoloji, düşük sermaye, küçük ölçekli verimsiz işletmeler, desteksiz ve örgütsüz üretici, geniş ama verimsiz topraklar, alt yapısı (sulama, toprak koruma, çevre sorunları vb) gelişmemiş üretim alanı ve sonuçta da düşük verimle az gelire razı olan bir üretim sektörünün, verimliliği yüksek üretim faktörlerini kullanan, ölçek ekonomisinde faaliyet gösteren, ileri teknolojiye sahip, yüksek gelirli, örgütlü ve yine de desteklenen AB ülkelerinin gelişmiş işletmeleri ile üretim yapan bir sektörle aynı ortamda yarış yapmasının önemi ve zorluğu görülmelidir. O nedenle Türk tarım sektörün

yoğun bir desteğe ihtiyacı olduğu açıktır. Oysa Türkiye'nin benimsediği ekonomi politikası ve yaşanan ekonomik krizler nedeniyle tarıma ayırdığı kaynak azlığı, DTÖ ve ona bağlı IMF anlaşmalarının getirdiği kısıtlama, AB'nin adaylık sürecinde aday ülkelere maddi desteği kesmesi gibi yeni koşullar tarıma yeterli desteği mümkün kılmamaktadır. Bu durum tarım sektörünü çıkmaz noktaya itmekte, AB'nin OTP'ye uyumunun çok zor olacağını ve dünya ülkeleri tarım sektörü ile rekabet edemeyeceğini açıkça göstermektedir.

Özetle Türkiye, tarım sektörü ile ilgili olarak bir yanda küreselleşme kapsamında DTÖ ve IMF'nin koyduğu kısıtlamalara uyma, diğer yanda tarımın AB'nin OTP'na uyumu için yoğun kaynak ayırma gerekliliği gibi iki zıt konumda bulunmaktadır. Diğer bir deyişle Türkiye

yaptığı anlaşmalarla küreselleşme ve AB kısıkları arasına girmiştir. Bu kısıkları aşmak önce anlaşmaları gözden geçirmek ve anlaşmalardan doğan kayıpları ölçerek bunları kazanımlara çevirmek zorundadır. Bu arada tarım sektörünü geliştirmek için yeni politikalar oluşturmak, mevcut kaynakları artırıp etkin kullanarak tarımın yapısına uygun seçenekler ortaya koymak, plan ve projeler yapmak, üreticilerin de katılımı ile bu programları uygulanır hale getirmek önem kazanmaktadır. Bunun için tarım sektörünün bilgi birikimi, donanımı,

ilgili birimleri ve bunları benimseyecek çalışkan üreticileri vardır. Bütün mesele doğru seçimler yapmak ve üretim potansiyelini harekete geçirebilmektir. Diğer yandan küreselleşme ile birlikte uluslararası düzeyde tarıma yeni bir bakış getirildiği ve kavram değişikliğine gidildiği görülmektedir. Eski tanımlamalar önemini kaybederken bunların yerine uygulamaların ortaya çıkardığı yeni kavramlar gelmiştir. Bu kavram değişikliği Çizelge 2.'de verilmektedir.

Çizelge 2. Tarım Politikalarında Kavram Değişiklikleri

Eski Kavramlar	Yeni Kavramlar
Tarım çiftçiliktir	Tarım, gıda üretim ve dağıtım sistemidir
Ürün yetiştirmek önemlidir	Amaç gıda malları üretmektir
Tüketici yüksek gıda maliyetinden ve kıtlıktan korkar	Tüketici harcamalarında gıda payı azalıyor, dünya piyasaları kıtlık tehlikesini azaltıyor
Tüketici gıdanın güvenli olduğuna inanır	Tüketici gıda güvenliğini sorguluyor
Çoğunlukla dalgalanan arz görülür	Daha istikrarlı arz var (dünya çapında üretim)
İç piyasa en önemli pazardır	Geniş piyasalar ve kritik pazarlar oluşuyor
Sektörde siyasetin etkisi fazladır	Sınırlı bir siyasi etki söz konusu
Tarıma ayrılan bütçe kaynağı fazladır	Bütçe açıkları ve transferlerde düşüş görülüyor
Çiftçiye destek hakkıdır	Çiftçiye destek şartlıdır ve ihtiyaca göre verilir

(TÜSIAD Raporu, 2005)

Bu kavramların dayandığı ana tema ile tarım, bir yaşam biçiminden çıkmakta, üretim birimleri küçük çiftçilerin yaptığı üretim faaliyeti yerine en az orta büyüklükte tarım işletmelerine dönüşmekte ve yüksek teknolojik girdi ile entegre üretime yönelmektedir. Ayrıca üretim tüketici isteklerine göre planlanmakta, katma değeri yüksek olan ürünlerin üretiminin ve ticaretinin gelişmesi ile de gelir artışı beklenmektedir. Bu değişim, gelişmiş ülkelerin tarım sektörüne uygun bir özellik göstermekte ve uygulaması da DTÖ tarafından izlenmektedir. Yine aynı örgüt, az gelişmiş ülkelerin tarım sektörlerinde yukarıda belirtilen değişimleri yapmaları gerektiğini dayatmakta, buna karşılık tarıma ayrılan kaynak ve desteklere de kısıtlama getirmektedir. Oysa bu ülkelerin gerek ekonomik yönden gerekse sosyal açıdan tarımdaki bu dönüşümü hem de desteksiz gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Bu

şekilde az gelişmiş ülkeler üretimde rekabet edemez hale gelirken gelişmiş ülkelerin tarım ürünleri pazarları daha da genişlemektedir. Türkiye için de aynı durum söz konusu olup rekabet edemeyeceği bir alanda üretmek yerine dışardan ithal etmek zorunda kalacak, sonuçta tarım nüfusu da giderek işsizleşecektir. Çünkü nüfusun %30'u tarımda yaşayan, çalışan nüfusun %33'ü tarımda çalışan ve işletmelerin %65'nin 50 dekadardan küçük olduğu, sulama, makineleşme, girdi kullanım ve eğitim düzeyinin yeterli olmadığı bir tarım sektörü ile geleneksele yakın bir üretim biçiminden ileri endüstriyel üretim biçimine geçmek yakın dönemde mümkün görünmemektedir. Bu nedenle Türkiye tarımda gelişmeyi sağlamak için kendi yapısına uygun, küçük işletmeleri dikkate alan bir politika oluşturmak ve özellikle alt yapı yatırımı ile tarımı desteklemek durumundadır. Bunun için öncelikle

uluslararası anlaşmalar gereği tarım desteğini en aza indiren Türkiye, yaptığı bu anlaşmaları yeniden gözden geçirmek ve tarıma ayıracağı kaynak miktarını artırmak ve etkin kullanımını sağlamak durumundadır. Aksi halde küreselleşmenin baskıcı ve ezici ortamında tarım sektörü zarar görmeye devam edecek, rekabet gücünü kaybedecek, daha çok tarım ürünü ithal edecek, üretimden vazgeçmenin sosyal maliyeti ise ekonomik maliyetten çok daha yüksek olacaktır.

Önümüzdeki dönemde AB ile başlatılan tarımla ilgili tarama görüşmelerinde de bu durum dikkatle vurgulanmalı, üretim planı çerçevesinde tarıma ayrılan kaynaklar artırılıp çeşitlenirken etkin kullanımı da sağlanmalıdır. Çünkü, tarama sonucunda, ülke koşullarına uygun üretim teknikleri geliştirilirken, girdi piyasalarını geliştirecek, ulaştırma, işleme ve pazarlamayı teşvik edecek politikalar hazırlanmalı, uygulanabilmesi için de gerekli finansı sağlayacak fon kaynakları ve kurumları oluşturulmalıdır. Bunlara ek olarak; tarımda temel araştırmalara ağırlık verme, başta sulama olmak üzere toprak koruma, makineleşme, teknik girdi kullanımı gibi alt yapı unsurlarını geliştirme, kırsal alandaki insan kaynağının eğitimi, kırsal yaşamı kolaylaştırıcı sağlık, barınma, sosyal donanımları sağlama, üretimi destekleyen

ve yaşamı zenginleştiren örgütlenme hizmetlerini artırma gibi tüm önlemler bir bütün olarak ele alınmalıdır.

Sonuç

Sonuç olarak ülkemizde tarım sektörünün mevcut yapısı ve kaynak kıtlığı, değişimin ve gelişmenin hızını kesecek düzeydedir. Bu durumda, çalışan nüfus oranı %10'lara inmiş bir sektör, ileri teknolojiyi uygulayabilen, eğitilmiş ve verimli işgücü ile üretim, ölçek ekonomisi ile çalışan optimum büyüklüğe erişmiş yüksek gelirli tarım işletmelerine geçme hedefleri çok uzun vadeli gelişmeler kapsamındadır. İlk aşamada kısa ve orta vadeli planlama ile bu hedefi kolaylaştıracak üretim ve gelişme programları uygulanmalıdır.

Görüldüğü gibi Türkiye'de tarım sektörünün ekonomik ve sosyal anlamda gelişmesi, uzun ve zorlu bir süreç sonunda elde edilecek bir kazanımdır. Bu zorluğa karşın Türkiye, tarımsal varlıkların zenginliği, dinamik yapısı, gelişmeye olan tutkusu ve kendine olan güveni ile bu kısır döngüyü aşacak ve girdiği uluslararası yarışta kazanacak potansiyele sahip bir ülkedir. Önümüzdeki süreçte, Türkiye'nin her bireyine düşen görev ise bu potansiyeli işler hale getirmek ve değişimlere uyum sağlama gücünü göstermektir.

Kaynaklar

- Akın, B., 1982. Planlı Dönemde Tarım Sektörünün Gelişimi (1963-1982). TKİB, Yayın No:5, Ankara.
- Anonim, 2005. Osmanlı'dan Günümüze Tarım ve Tarıma Hizmet Veren Kurumların Teşkilatlanma Süreçleri, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı,(tarim@gov.tr).
- Anonim, 2004. Rakamlarla ve Tablolarla Düünden Bugüne Türk Tarımı, TZOB Yayınları, Ankara
- DİE, 2001. Tarımsal Göstergeler 1923-1998, Ankara.
- DİE, 2003. Tarım İstatistikleri Özeti, Ankara.
- DPT, Çeşitli Yıllar. Beş Yıllık Kalkınma Planları, Ankara.
- Erkuş, A., 1985. Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Ülkemiz Tarımındaki Gelişmelerin Değerlendirilmesi' Kooperatifçilik Dergisi, Sayı:68, Ankara.
- Özçelik, A., 1998. Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Tarım (1923-1963), Karınca Dergisi Sayı: 751, Ankara.
- Özçelik, A., 2005. Tarım Tarihi ve Deontoloji, Ankara Üniv. Ziraat Fak. Yayın No:8, Ankara.
- Tufan, A., 1997. Türkiye Ekonomisi, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Yayın No:1487, Ankara.
- TÜSİAD, 2005. DTÖ ve AB'deki Gelişmeler Işığında 21.yy Türkiye Tarımı. (E. Çakmak, H. Akder), Yayın No: T2006-6397, İstanbul.